

ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Արժրունիների մասին վկայություններ առկա են Ք.ա. IX–VIII դդ. սեպագիր արձանագրություններում և միջնադարյան աղբյուրներում: Մատենագիտական վկայությունները մի շարք տարակարծությունների տեղիք են տվել, ինչի արդյունքում որոշ հետազոտողներ Արժրունիներին վերագրել են խեթական¹, ասուրական² կամ մարական³ ծագում: Այնինչ, սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները լրացնում են Արժրունիների մասին եղած վկայությունները և հաստատում Մովսես Խորենացու և Արժրունյաց տան պատմագիր Թովմա Արժրունու հաղորդածի իսկությունը:

Պատմահայրը հաղորդում է, որ Ք.ա. 681 թ. Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդիները սպանելով իրենց հորը՝ ապաստանել են Հայաստանում. «Որդւոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ: Յորոց գմինն յարևմտից հարաւո աշխարհիս մերո, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին»⁴:

Սույն դեպքերի վերաբերյալ «Աստուածաշնչում» նշվում է, որ հայրասպան որդիներն ապաստան են գտել Արարատի երկ-

¹ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, с. 347.

² Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1985, էջ 98:

³ Տե՛ս Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 228:

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 70:

րում⁵: Այս իրադարձությունները Գր. Ղափանցյանը բնութագրել է որպես ասորեստանցիների դեպի հյուսիս կատարած շարժման հեռավոր արձագանք⁶: Շարունակելով հետագա դեպքերի նկարագրությունը՝ Պատմահայրը նշում է. «Արդամոզանն յարևելից հարավոյ նորին կողման բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս»⁷: Հատկանշական է, որ Պատմահայրն Արծրունիների և Գնունիների նախահորը համարում է Արդամոզանին, այլ ոչ թե Սենեքերիմի որդի Ադրամելեքին, Արդամոզան անունն ունի հնդեվրոպական ծագում⁸: Սույն անցքերին անդրադառնալիս՝ Պատմահայրը նշում է, որ Արծրունիներին ու Գնունիներին ազգակից էին նաև Ադձնիքի բդեշխները: Այս կարգով ուրվագծվում է Հայկազունիների կրտսեր ճյուղից սերած ժառանգական իշխանությունների շղթան Վանա լճի շրջանում՝ Տուրուբերան, Վասպուրական, Ադձնիք նահանգներում:

Մովսես Խորենացին Արծրունիների և Գնունիների անվան ծագման վերաբերյալ հաղորդում է. «Եվ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Գիտեմ և զԳնունիդ գինի ունի»⁹: Պատմահայրը նշում է Հադամակերտում տարածված զրույցը Արծրունիների մասին. «Մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թոչնոյ պատանվոյն թալկացելոյ»¹⁰: Զրույցում արծիվն ընկալված է որ-

⁵ Տե՛ս Աստուածաշունչ, Մոսկվա, 1994, Եսայեայ 37, 38, էջ 913: Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), „Вестник древней истории“, Москва, 1951, N 3 (62).

⁶ Տե՛ս Капанцян Гр., Историко-лингвистические работы, т. II, Ереван, 1975, с. 101.

⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 71:

⁸ Տե՛ս Խաչատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 228:

⁹ Մովսես Խորենացի, էջ 111:

¹⁰ Նույն տեղում:

պէս Արծրունիների հովանավոր: Ս. Բարխուդարյանը գտնում է, որ Արծիբիդինի աստվածը դեռևս Ք.ա. IX-VII դդ. եղել է Արծրունիների աստվածությունը¹¹: Թովմա Արծրունին նա հաղորդում է. «Կրել արծուիս և բագէս. և ի գինարբուսն ի տեղի մատովակութեան յառաջացուցեալ ի գահ նախարարութեան»¹²: Պատմագիրն իր հայրենի կալվածքը համարում է Հադամակերտը, և Արծրունի տոհմանվան ծագման մասին բերում է մի քանի տարբերակներ, որոնք կրկին աղերսվում են արծվի հետ¹³: Այս առումով դիպուկ է Խ. Սամուելյանի բնորոշումը. «Որքան էլ Թ. Արծրունու մեկնաբանությունները մեզ թվան առասպելական կամ բռնագրոսիկ, այնուամենայնիվ նրանց մեջ կարմիր թելով է անցնում արծվի անվան ու պաշտամունքի հետ կապված մտապատկերը»¹⁴: Պատմիչն, իր տոհմաբանությունը կազմելիս, նշում է Արշեգ, Շավասպ և Մեհրուժան անունները, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն, իսկ Մեհրուժան (Միթրոբուզան) անունը կրում էին միայն Արծրունիները¹⁵:

Բերված փաստերի համադրումը թույլ է տալիս կարծել, որ ըստ Մովսէս Խորենացու և Թովմա Արծրունու, Արծրունիների անվանումն աղերսվում է արծվի հետ: Այն ամենատարածված և աստվածացված թռչունն էր հին աշխարհի շատ ժողովուրդների առասպելներում. աստվածային կամքի իրականացնողն ու նշանակը: Արծիվը համարվում էր արևի, կրակի, երկնքի ու անմահության աստվածություն. Միջագետքում արծիվը խորհրդանշում էր շումերական Նինուրտա ռազմի աստծուն, Հին Հունաս-

¹¹ Տե՛ս Բархударян С. Г., Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, „Исследования по истории культуры народов Востока“, Москва, 1960, с. 36.

¹² Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 64:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

¹⁴ Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. I, Երևան, 1931, էջ 173:

¹⁵ Տե՛ս Խաչատրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 229:

տանում՝ Ջնսին, Հոռմում՝ Յուպիտերին¹⁶: Լինելով արևի՝ կրակի աստվածություն, մի շարք լեգենդներում հանդիսանում մարդկանց կրակ տվող, ինչպես նաև՝ հերոսներին հովանավորող: Արծիվը հանդիսանում էր ներքին (անդրշիրիմյան) և վերին աշխարհներն իրար հետ կապող, որով էլ աղերսվում էր ջրի (ծովի) հետ¹⁷: Խուռիական առասպելներից մեկում նշվում է, որ Արանցախ (Տիգրիս) գետը փոխակերպվում է արծվի, և թռչում՝ Աքքադ¹⁸: Ենթադրելի է, որ արծվի պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել նաև Հայկական լեռնաշխարհում, սույն պաշտամունքի առաջին վկայությունները հանդիպում են դեռևս Ք.ա. III հազարամյակի (Քարաշամբ և այլն) հուշարձանների վրա¹⁹: Արծվի պատկերումը ավելի մեծ տարածում էր ստացել Ք.ա. IX-VII դդ. հայկական արվեստում: Արծվի գլխով և թևերով մարդ է պատկերված մեր ժամանակաշրջանի կրծքագարդերի (պեկտորալ) վրա, պատկերներում նա ձեռքերին ունի սրբազան հեղուկով անոթ և ծաղիկ: Կրծքագարդերի վրա պատկերված է *Արծիբիդինի* անունով աստվածը, կամ նրա քուրմը: Արծիվ բառը հնդեվրոպական բառ է (այն պիտի ունեցած լինի *rg'irijō նախաձևը) և հենց հայկական ծագում ունի²⁰: «Քանի որ հայերենը միակ լեզուն է, որտեղ հնդեվրոպական g'-ն փոխարինվում է ծ-ի»²¹: Այս դեպքում կարելի է միևնույն հայկական բաղադրիչը տեսնել Արծիբի-

¹⁶ St' u Mify narodov mira, Moskva, 1992, t. II, c. 258.

¹⁷ St' u Մարտիրոսյան Հ. Ա., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 41-42:

¹⁸ St' u Mify narodov mira, c. 260.

¹⁹ St' u Խաչատրյան Ժ., Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2003, N 2, էջ 167:

²⁰ St' u Джаукян Г. Б., Урартские заимствования в армянском языке, „Культурное наследие Востока“, Ленинград, 1985, с. 369.

²¹ Ջահուկյան Գ. Բ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, N 1, էջ 49:

դինի աստծո անվան մեջ: «Առաջին ուղղականում այն պիտի ունենար ^DAršibidi ձևը, որը, ամենայն հավանականությամբ կազմված է ^DAršibi արմատից և di դիցանվանակերտ մասնիկից (հմմտ. ^DHal-di)»²²: Ոչինչ չի խանգարում *դի* տարրի մեջ տեսնել հնդեվրոպական ծագման հայերեն դիք «Աստված» բառի եզակի ձևը²³: Հետևաբար, ^DAršibidini դիցանունը կարելի է բացատրել որպես «Արծիվ-աստված»:

Արծիբիդինի աստվածը հիշատակվում է Վան քաղաքից ոչ հեռու գտնվող, Միերի դռան արձանագրությունում, որը գրված է Իսպոինիի (Ք.ա. 825-810թթ.) և Մինուայի (Ք.ա. 810-786 թթ.) անունով: Այն միակ ամբողջական արձանագրությունն է, որտեղ հիշատակված է բոլոր աստվածությունների պատվին կատարվող ամենամյա ծիսակարգը: Նշվում է, որ Արծիբիդինի աստծուն զոհաբերվում է ցուլ և 2 խոյ. «^Dar-ši-be-di-ni-e GUD II UDU ^{MES}»²⁴: Արծիբիդինի աստվածը պատկերվել է և՛ մարդու և՛ արծվի տեսքով, իսկ երբեմն էլ՝ երկուսի հատկանիշներով զուգորդված, թերևս, ընկալվելով որպես միջնորդ գլխավոր աստվածության՝ Խալդիի և այլ աստվածությունների միջև²⁵: Կարելի է փաստել, որ Հայկական լեռնաշխարհում, դեռ վաղնջական ժամանակներից, եղել է պատկերացում դիցաբանական թռչնակերպ սուրհանդակի մասին, նման առասպելական արծիվ *Անձուդին*՝ երկնքի և երկրի միջնորդի կերպարի Միջագետքում²⁶: Արծվի պաշտամունքը, ջրի հետ աղերսվելով, հանդիսանում էր նաև արարման առասպելաբանաստեղծական փոխակերպության

²² Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 58:

²³ Տե՛ս Զահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 49:

²⁴ Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960, N 27.

²⁵ Տե՛ս Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 59:

²⁶ Տե՛ս Мифы народов мира, Москва, 1991, т. I, с. 82.

արտահայտում: Վասպուրականում, Գարեգին Սրվանձտյանի գրառած հեքիաթները մեկում, արծիվն ընկալված է որպես էակ, որը կապում է հանդերձյալ աշխարհը երկրի հետ²⁷: «Արծիվ-աստծո» պաշտամունքը Վանա լճի շրջանում առնչվել է Արծրունիների՝ Հայաստանի հնագույն արքայական տներից մեկի հետ²⁸:

Հելլենիստական շրջանում արծվի պաշտամունքի նշանակությունն ավելի է ուժեղանում ու տարածվում՝ ձեռք բերելով արևի աստվածության լրացուցիչ հատկանիշներ: Արծիվը որպես գիևանշան է ծառայել Երվանդունիներին, որոնցից այն ժառանգել են Արտաշեսյանները. Տիգրան Մեծի թագի վրա՝ Արեգակի երկու կողմերում, պատկերված էին արծիվներ²⁹:

Արծվի հետ կապված կարևոր վկայություն կա Մինուա արքայի, Վան քաղաքից ոչ հեռու գտնված, արձանագրությունում, որտեղ նշվում է, որ արքան Արծիբինի, «[a]r-ši-bi-ni» ձիուն նստած ոստնել է մոտ 11 մետր, առաջին ուղղականում Արծիբինին ունենում է հենց Արծիբի ձևը³⁰: Ենթադրելի է, որ Մինուա արքան ձիու անունն աղերսել է արծվի հետ՝ ցանկանալով շեշտել որոշակի հատկանիշներ, և բառը հասկանալի է եղել արքայի և իր շրջապատի համար:

Արծիվ բառն իր արտացոլումն է գտել Միերի դրան արձանագրությունից հայտնի մեկ այլ տեղանվան մեջ. նշվում է, որ Արծունիունի քաղաքի աստվածներին զոհաբերվել է ցուլ և երկու խոյ. «^{URU}ar-šu-ni-u'-i-ni-ni GUD II UDU^{MES}», նույն արձանագրության մեկ այլ հատվածում նշվում է *Արծունի* ձևով «^{URU}ar-šu-

²⁷ Տե՛ս Սրվանձտեանց Գ. Վ., Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 182-184:

²⁸ Տե՛ս Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 60:

²⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 163:

³⁰ YKH, N 110.

ni-u'-ni GUD II UDU^{MES}»³¹: *Արծունիունի* բնակավայրը հիշատակվում է նաև Մինուա արքայի, Վանից արևելք գտնված, կրոնական բնույթի արձանագրության մեջ³²: Այն, որ *արծիվ* բառն ունեցել է կարևոր և գործածական նշանակություն ակնառու է. դա են փաստում սեպագիր արձանագրություններից մեզ հասած վկայությունները: Ասորեստանի տիրակալ Սալմանասար III-ը, որպես Արամեի արքայական քաղաք, հիշատակում է Արծաշքու բնակավայրը³³: Արծաշքու բնակավայրը հավանաբար գտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափերի մոտ՝ միջնադարյան Արճեշ քաղաքի մոտակայքում³⁴: Գ. Ղափանցյանն աղերսում է Արծաշքու ու Արծունի բնակավայրերի անունները միմյանց՝ հավանական կապ տեսնելով նրանց միջև³⁵:

Հատկանշական է, որ ըստ Մովսես Խորենացու, Արծրունիների ու Գնունիների տոհմական երկրամասերը գտնվել են «յարևելից հարավոյ»: Եվ հենց արձանագրությունների գտնվելու վայրը Վանա լճից հարավ-արևելք է, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս *Արծունիունի* (*Արծունի*) բնակավայրը որոնելու վերոհիշյալ հատվածում, որտեղ էլ հավանաբար բնակավել են համանուն գարմի ներկայացուցիչները: *Արծունի* քաղաքը Գր. Ղափանցյանը դիտարկում է որպես «Ուրարտուի հարազատ քաղաք», որտեղից սերում են Արծրունի իշխանները և Վանի ու Մուծածիրի հետ համարում է պետության հիմնական միավորները³⁶: Ս. Երեմյանը Արծրունիների ժառանգական հայրենիքի տեղադրության մասին նշում է. «Աղբակ Մեծը Արծրունի տոհմի

³¹ УКН, N 27-15, 57.

³² Տե՛ս УКН, N 97:

³³ Տե՛ս АВНИУ, 2-4, N 27.

³⁴ Տե՛ս Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 56.

³⁵ Տե՛ս Каланцян Гр., նշվ. աշխ., էջ 101:

³⁶ Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 48:

ժառանգական հայրենիքն էր»³⁷: Այն գտնվում էր Աղբակ գետի վերին հոսանքի շրջանում, և գավառի կենտրոնն էր Հադամակերտ ավանը:

Ըստ Թովմա Արծրունու շարադրած տոհմական ավանդության՝ Արծրունիները գործուն մասնակցություն են ունեցել Ք. ա. VII-III դդ. Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերին: Արծրունիների գործունեության վերաբերյալ նման տեղեկություններն ինչքան էլ նմանվեն ինքնավեհացնող ավանդազրույցների, միննույն ժամանակ վկայում են այս տոհմի խաղացած կարևոր դերի մասին: Այս հանգամանքի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ Ք. ա. III-I դդ. Մոփքի թագավորական տան անդամների և Արծրունիների տոհմական շատ անձնանուններ նույնական են³⁸:

Բերված փաստերի և դրանց վերլուծությանը վերաբերող զրականության համալիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Մովսես Խորենացին իրավացի է, երբ Արծրունիների տոհմանունն աղերսում է արծվի հետ և նրանց տոհմական հայրենիքը տեղադրում՝ Վանա լճից հարավ-արևելք: Արծրունի նախարարությունը սերում է Արծունիունի զարմից, որը դեռ վաղնջական ժամանակներից ապրում էր Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած համանուն բնակավայրում՝ Արծվի պաշտամունքի գերակայությամբ: Հնդեվրոպական հիմնաշերտին պատկանող Արծիվ և Արծրունի անուններն ունեն հայկական ծագում: *Արծունիունի* բնա-

³⁷ Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 33: Ս. Բարխուդարյանը հակված է ասորեստանյան արքա Աշուրնաժիրպալ II-ի (Ք. ա. 883-859 թթ.) դեպի հյուսիս կատարած արշավանքը նկարագրող արձանագրության մեջ հիշատակվող Արբակու տեղանունը նույնացնելու հետազայի Աղբակ գավառի հետ (տե՛ս Бархударян С. Г., նշվ. աշխ., էջ 37):

³⁸ Marquart J., Eranšahr, Berlin, 1901, S. 176.

կապալը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում պետության առանցքային միավորներից մեկն էր:

VAHE SARGSYAN

EVIDENCE OF THE ARTSRUNIS IN CUNEIFORM INSCRIPTIONS AND MEDIEVAL SOURCES

SUMMARY

The history of the Artsruni family is a constituent part of the history of Armenian nakharar (princely) houses yet in the period of the Kingdom of Van (Ararat-Urartu). The facts of cuneiform inscriptions and medieval sources testify that since ancient times the Artsruni family lived to the southeast of Lake Van. Their center was the Artsruniuni site according to Biainian cuneiform writings. During the period of the Kingdom of Van it was one of the key units of the state. According to the source studies the family name of the Artsrunis is associated with the bird *artsiv* (eagle) and the Artsrunis were the bearers of this worship. In the pantheon of the Kingdom of Van *artsiv* (eagle) was presented as Artsibidini deity. The names *Artsiv* and *Artsruni*, belonging to the Indo-European layer, are of the Armenian origin.

СВИДЕТЕЛЬСТВА О РОДЕ АРЦРУНИ В КЛИНОПИСЯХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

История рода Арцруни – это составляющая часть истории армянских нахарарских (княжеских) домов, начиная с периода Ванского (Арарат-Урарту) царства. Факты, имеющиеся в клинописях и средневековых источниках, свидетельствуют о том, что Арцруни с древних времен жили на территориях к юго-востоку от озера Ван. Центром их рода была местность Арцуниуни, отмеченная в ванских клинописях. В период Ванского царства Арцуниуни был одной из главных единиц государства. Согласно исследованиям, родовое имя Арцруни отождествляется с птицей-орлом, которому и поклонялись Арцруни. В пантеоне Ванского царства орел выступал в ипостаси божества Арцибидини. Имена Арцив и Арцруни, принадлежащие к индо-европейскому пласту, имеют армянское происхождение.